קידושי כסף מדאורייתא או מדרבנן

ידידיה מלאכי שלו

א. פתיחה

ב. הצגת הגמרות

ג. שיטת רבינו גרשום ורבותיו של רש"י: קידושי כסף כקניין דרבנן

ד. שיטת רש"י: "כדת משה וישראל"

ה. שיטת תוספות: "הפקר בית דין"

ו. שיטת הרמב"ם

ז. סיכום

א. פתיחה

מקורות דרכי הקידושין

בפרשת כי תצא, מתווה התורה את התשתית לחיי הנישואין בישראל, בלשון הכתוב: "כִּי יִקַּח אִישׁ אִשָּׁה וּבְעָלָהּ" (דברים כד, א). פסוק זה מהווה את המקור למוסד הקידושין.
משנתנו הפותחת את מסכת קידושין (ב.) מפרטת את דרכי הקיחה, וקובעת כי "האשה נקנית בשלוש דרכים: בכסף, בשטר ובביאה". התוקף של דרכי הקידושין באמצעות שטר וביאה אינם מוטלים בספק, ומעמדם כקידושי דאורייתא מוסכם על הכל: דין שטר נלמד בהיקש מיציאה להוויה, כדרשת הגמרא על הפסוק "וְיָצְאָה מִבֵּיתוֹ [...] וְהָיְתָה לְאִישׁ אַחֵר" (שם, ב), המקיש את דרך ההוויה (קידושין) לדרך היציאה (גירושין בשטר); ודין ביאה מפורש בפסוק "כִּי יִקַּח אִישׁ אִשָּׁה וּבְעָלָהּ", המורה על קניין אישות המיוסד על מעשה אישות.
לעומת זאת, תוקפם ההלכתי של קידושי כסף נתון במחלוקת בראשונים. הגמרא במסכת קידושין מביאה מספר מקורות חלופיים לחלותם של קידושי כסף. המקור המרכזי והראשון נלמד באמצעות גזירה שווה המיוסדת על התיבה "קיחה-קיחה" משדה עפרון, מתוך הכתוב בפרשת חיי שרה "נָתַתִּי כֶסֶף הַשָּׂדֶה קַח מִמֶּנִּי" (בראשית כג, יג), לומדת הגמרא כי המונח "קיחה" הנאמר באישה ("כי יקח איש") עניינו נתינת כסף ושווה כסף. מקור נוסף נלמד מדין אמה העברייה, חכמים דורשים בגזירה שווה את הפסוק "וְיָצְאָה חִנָּם אֵין כָּסֶף" (שמות כא, ז) שנאמר באמה העברייה - ומתוכו מסיקים כי במקום שבו נגרע כסף ביציאתה, ישנו כסף המהווה את תשתית כניסתה, ומקישים זאת אל פתח הדין של "כי יקח איש אשה".

הצגת החקירה

במאמר נתמקד בחקירה היסודית: האם קידושי כסף נחשבים כקידושין דאורייתא ממש, או שמא תוקפם המשפטי מדברי סופרים בלבד? מה משמעות הביטוי דברי סופרים?

חקירה זו אינה עניין תיאורטי, אלא היא משליכה באופן ישיר על הבנת מהות הקניין, גדרי השימוש במנגנונים ההלכתיים, ודרכי פסיקת ההלכה למעשה במקרי ספק ועיגון.
נשתדל להעמיק ולעיין בשיטות הראשונים המרכזיות בסוגיה זו. ננתח את היסודות של כל שיטה מתוך עיון בסוגיית הגמרא במסכת כתובות.

חלק מהדיון יוקדש לניתוח שיטת הרמב"ם, המגדיר את קידושי הכסף כ"מדברי סופרים", הגדרה שעוררה דיון רחב בקרב מפרשיו.

ב. הצגת הגמרות

"אין אונס בגיטין" וסברת רבא

מוקד ראשון בסוגיה שלנו הוא בנושא חלותם של תנאים בגיטין. הנושא מצוי במסכת כתובות (ב:)[1].

בתחילת המסכת דנה הגמרא במקרה שבו חתן דחה את מועד חופתו מחמת אונס, ומסיקה להלכה כי במישור הממוני הוא פטור מלזון את ארוסתו. על גבי זה, מביאה הגמרא את דברי רבא, המבחין בין הדין הממוני לדין האיסורי, וקובע כי פטור אונס תקף רק לעניין תביעת מזונות, אך במישור האישות והתרת הקשר - "אין אונס בגיטין".

לאחר שהגמרא נושאת ונותנת, ודוחה כמה ניסיונות להוכיח דין זה מתוך המשניות, היא מסיקה כי קביעתו של רבא אינה מיוסדת על מקור תנאי ישיר, אלא "סברא דנפשיה קאמר" - סברה עצמית המחודשת מכוח תוקפם של חכמים, שתוקנה "משום צנועות ומשום פרוצות".

> דההוא דאמר להו אי לא אתינא מיכן ועד תלתין יומין ליהוי גיטא, אתא בסוף תלתין יומין ופסקיה מברא, אמר להו חזו דאתאי חזו דאתאי, אמר שמואל: לאו שמיה מתיא. ודלמא אונסא דשכיח שאני, דכיון דאיבעי ליה לאתנויי ולא אתני, איהו דאפסיד אנפשיה. אלא רבא סברא דנפשיה קאמר: משום צנועות ומשום פרוצות; משום צנועות, דאי אמרת לא להוי גט, זימנין דלא אניס וסברה דאניס, ומיעגנא ויתבה; ומשום פרוצות, דאי אמרת לא ליהוי גיטא, זימנין דאניס ואמרה לא אניס, ואזלא ומינסבא, ונמצא גט בטל ובניה ממזרים.

במקרה שהביאה הגמרא, אם בעל נתן גט לאשתו המותנה בתנאי מפורש לפיו הגט יחל אם לא יחזור לביתו בתוך שלושים יום, ובסוף תקופת הזמן קרהו אסון ונאנס (כגון שנקטע גשר בנהר ולא יכול היה לעבור), הרי שמצד הדין המהותי של תורת תנאי מן התורה - הגט אמור להיות מבוטל מחמת האונס, שהרי לא התקיים רצונו. וכדי למנוע מצב של עגינות או תופעת זנות וממזרות תיקן רבא שאין טענת אונס בגיטין, והגט שומר על חלותו בכל מקרה.

[1] יש לימודים מקבילים והשלכות סימטריות של מנגנון זה משתבצים על פני מרחבי הש"ס: ביבמות (צ: ויבמות קי.), בגיטין (לג.) ובבבא בתרא (מח:).

"אפקעינהו רבנן לקידושי מיניה"

הגמרא מקשה על דברי רבא קושיה הנוגעת לגבולות הסמכות של חכמים בהלכה[2]:

> ומי איכא מידי, דמדאורייתא לא להוי גט, ומשום צנועות ומשום פרוצות שרינן אשת איש לעלמא?

כלומר: כיצד ייתכן שחכמים יכולים להכשיר גט שבטל מן התורה, ובכך להפקיע איסור כרת חמור ויתיר אשת איש?

על מנת ליישב זאת, משיבה הגמרא ומגלה עקרון יסודי ומהותי:

> אין, כל דמקדש אדעתא דרבנן מקדש, ואפקעינהו רבנן לקידושי מיניה.
>
> אמר ליה רבינא לרב אשי - תינח קדיש בכספא, קדיש בביאה מאי איכא למימר? שויוה רבנן לבעילתו בעילת זנות.

הגמרא עונה שכן, יש כוח לחכמים להפקיע את הקידושין.

רבינא מחלק ואומר שמובן איך חכמים יכולים להפקיע קידושי כסף (למשל – קידושי כסף הם דרבנן, כמו שמסביר רבינו גרשום), אך מה לגבי קידושי ביאה (שהם דאורייתא)?

ועונה הגמרא שחכמים מגדירים את מעשה הביאה כבעילת זנות ולא כבעילת קידושין.

באמצעות הגדרה זו, חכמים אינם מתירים אשת איש לעולם, אלא מבררים למפרע שהאישה לא הייתה נשואה כלל, וממילא אין כאן איסור אשת איש.

רבותיו של רש"י (רבינו גרשום), רש"י, תוספות והרמב"ם נחלקו בהבנת הטעם ליכולת חכמים להפקיע קידושין כפי שנראה בהמשך. ומתוך כך לומדים באופן שונה את ההוא אמינא של רבינא ואת תשובת הגמרא.

[2] תלמוד בבלי מסכת כתובות דף ג עמוד א

ג. שיטת רבינו גרשום ורבותיו של רש"י: קידושי כסף כקניין דרבנן

נתחיל בשיטת רבינו גרשום מאור הגולה (בבא בתרא מח:) המפרשת את קושיית רבינא בגמרא - "תינח קדיש בכספא, קדיש בביאה מאי איכא למימר?"

> התינח דקדיש בכספא, דהיינו קידושין דרבנן, משום הכי מצי לאפקועי רבנן מדרבנן. אבל קדיש בביאה בעל כרחה, דביאה היינו קידושי דאורייתא והיא בעולת בעל, מאי איכא למימר? אמר ליה: אפילו הכי לא הוויין קידושיה קידושין, משום דשויוה רבנן למאן דקדיש בביאה לבעילתו בעילת זנות, דחוצפא קא עביד, הואיל דתקינו קידושי כספא מצי לאפקועי קידושי ביאה.

על פי שיטה זו, המיוחסת גם לרבותיו של רש"י, חלוקת המעמדות ההלכתיים של דרכי הקידושין היא מוחלטת: בעוד שקידושי ביאה ושטר מדאורייתא, קידושי כסף אינם אלא מוסד משפטי שנוצר ותוקן מכוח חכמים.

לאור הנחה זו, קושיית הגמרא מתיישבת במישור של קידושי כסף: לחכמים ישנו כוח ריבוני מלא לבטל ולהפקיע את הקידושין הללו, שכן "הפה שאסר הוא הפה שהתיר" - חכמים הם אלו שחוקקו ותיקנו את עצם היכולת לקדש אישה באמצעות כסף, והם אלו שבכוחם לשלול את תוקפו של הקניין בנסיבות מסוימות. הקושי מתעורר רק לגבי קידושי ביאה, המוגדרים כקניין דאורייתא, ועל כך משיב רב אשי שמאחר שחכמים קבעו את הכסף כמסלול הסטנדרטי והראוי, המקדש בביאה עושה מעשה "חוצפא" (פריצת גדר), ובכך הוא מפקיד את עצמו ביד חכמים המגדירים את ביאתו למפרע כבעילת זנות שאינה מחילה אישות.

שני דגשים חשובים:

א. תלות ההפקעה במעשה גט: חכמים אינם מפעילים את מנגנון הפקעת הקידושין באופן שרירותי או אקטיבי מצידם בלבד, אלא כוח זה יוצא אל הפועל אך ורק כאשר הבעל מבצע מעשה גט (אלא שהגט כשלעצמו פגום או מבוטל, כגון במקרה של אונס בתנאי בכתובות, או במקרה של "עשה שלא כהוגן"[3]). אילו היו חכמים יכולים לעקור קידושין ללא זיקה לרצונו של הבעל כפי שבא לידי ביטוי בנתינת הגט, הייתה נפגעת האוטונומיה של המקדש, ומתבטל העיקרון שקשר האישות תלוי בדעת האיש והאישה.

[3] גיטין ויבמות קי.

ב. חלות דאורייתא למעשה: חרף העובדה ששורש הקניין של קידושי כסף הוא מדרבנן, הרי שהתוצאה - חלות איסור אשת איש שנוצרת מכוחם - היא בעלת תוקף ומשקל של דאורייתא ממש. זוהי הבחנה חשובה: חכמים יצרו את ה"כלי" (מעשה הקניין), אך התורה היא שיוצקת לתוכו את החומרה האיסורית. משום כך, המקדש בכסף ואחר בא עליה במזיד - דינו בסקילה בבית דין, ואם נעשה הדבר בשגגה - מביאים על כך קורבנות חטאת ואשם.

קושיות רש"י

רש"י בסוגייתנו בכתובות (ב:) חולק על דעת רבותי שקידושי כסף דרבנן ומקשה עליהם מספר קושיות:

> שויוה רבנן לבעילתו [...] שמעתי כל רבותי מפרשים דקדיש בכספא דקידושי דרבנן נינהו, ואי אפשר לומר כן! חדא, דגזירה שווה היא 'קיחה-קיחה' משדה עפרון (קידושין דף ב.), וכל הלמד מגזירה שווה כמו שכתוב מפורש הוא לכל דבר. ועוד, אי דרבנן נינהו- היאך סוקלין על ידו ומביאין חולין לעזרה על שגגתן? וסוף סוף כי קא משנינן 'שויוה רבנן לבעילתו בעילת זנות', על כרחך צריך אתה לפרש כמו שפירשתי, שהקידושין נעקרין מעיקרן ולא מכאן ולהבא.

רש"י מקשה מכמה זויות:

א. כיצד ניתן להגדיר קידושי כסף כמסגרת דרבנן, הרי הגמרא במסכת קידושין לומדת אותם בגזירה שווה מפורשת של "קיחה-קיחה" משדה עפרון? הכלל ההלכתי המקובל הוא שכל דין הנלמד באחת מי"ג מידות שהתורה נדרשת בהן (ובכללן גזירה שווה) - הרי הוא ככתוב בגופו של מקרא, ומעמדו הוא דאורייתא לכל דבר ועניין?!

ב. כיצד קידושי כסף מדרבנן, הרי הבא על אשת איש נסקל וכו' ולא ראינו חילוק בין דרכי הקידושין בעונש זה. יתרה מכך, הבאת קורבן חטאת על שגגת איסור דרבנן מהווה עבירה של הכנסת "חולין לעזרה" (שחיטת קודשים שלא לצורך), דבר המוכיח כי החלות עצמה יסודה מן התורה!

ג. אופי המנגנון של "אפקעינהו" (למפרע או מכאן ולהבא): רש"י מוכיח מן המסקנה של הגמרא ("שויוה רבנן לבעילתו בעילת זנות") שכוח ההפקעה אינו נובע מכך שהכסף הוא מדרבנן, אלא מכך שחכמים עוקרים את עצם הקידושין למפרע (מעיקרם). אילו היה הדבר מבוסס על כך שקניין כסף הוא דרבנן, ההפקעה הייתה חלה רק "מכאן ולהבא" (מרגע הופעת האונס או פגם הגט), ואם כן- מדוע הגמרא נצרכת להגדיר את ביאת הקידושין המקורית כבעילת זנות?, גם בכסף וגם בביאה חכמים משתמשים בכוחם לעקור את החלות למפרע משורשה.

ישוב הקושיות

על מנת ליישב את שיטת רבינו גרשום ורבותיו, ניתן להיעזר ביסוד שחידשו התוספות (קידושין כו.): הגזירה שווה של "קיחה-קיחה" משדה עפרון אינה מוחלטת לגמרי מן התורה, שכן מצינו שעיקר קנייני נוכרים הם בכסף, והתורה רק רמזה לכך.

לעניין קושיית הקורבנות ומיתת בית דין, יש לחזור להבחנה שנתבארה לעיל: דרך הקניין שייכים אמנם לדרבנן, אך מרגע שנוצר המעשה- התורה היא שנותנת את התוקף האיסורי של אשת איש דאורייתא.

ד. שיטת רש"י: "כדת משה וישראל"

בביאור יסוד דין הפקעת הקידושין, מציב רש"י יסוד חשוב בהגדרת מהות הקשר ההלכתי שבין הפרט לחכמים.

> כל המקדש אשה על דעת שהנהיגו חכמי ישראל בישראל הוא מקדשה, שיהיו קיימין קידושין לפי דברי חכמים ויהיו בטילים לפי דברי חכמים על ידי גיטין שהכשירו חכמים.

דיני אישות וקניינים מבוססים על גמירות רצונו וכוונתו הסובייקטיבית של האדם. בעומדו תחת החופה, בשעה שהבעל מכריז "הרי את מקודשת לי כדת משה וישראל" - הוא מכפיף באופן מודע ומובנה את תוקף מעשה קניינו להנהגתם ודעתם של חכמי ישראל. משמעות הדבר היא התנייה: אם יחליטו חכמים לבטל את הקידושין (כגון באמצעות גט שיש בו פגם דאורייתא מחמת אונס, אך חכמים בחרו להכשירו מפני תקנת עגינות או ממזרות) - יתבטלו הקידושין למפרע משורשם.

ביאור קושיית רבינא ותירוץ הגמרא לשיטת רש"י

מתוך תפיסה עקרונית זו, פורש רש"י את מהלך קושיית רבינא ותשובת הגמרא, ומסביר מדוע נצרכה הגמרא לחלק בין מסלולי הקניין השונים:

> תינח למימר אפקעתא כדקדיש בכספא, דנימא גט זה עוקר הקידושין ועושה מעות מתנה מעיקרן [...] קדיש בביאה אפקעתא מעיקרא איכא? בשלמא על ידי גט כשר, אף על פי שהקידושין קיימים עד עכשיו, גזירת הכתוב היא שהגט כורתו ומתיר איסורו מכאן ולהבא; אבל זה שאינו גט מן התורה ואתה מכשירו מפני דעתו של זה שקידשה על דעת חכמים ושביטלו על פי חכמים- צריך אתה לומר שמעיקרן לא יהו קידושין, ואי קדיש בביאה ואתה עוקר קידושין למפרע, מה תהא על ביאתו?

רש"י מחדש כאן הבחנה בין שני מנגנוני הפסקת אישות:

גט כשר מן התורה: פועל מכוח חוק התורה המקורי כ"גזירת הכתוב", וכוחו הוא לכרות את קשר הנישואין מכאן ולהבא. במצב זה, הנישואין עד לרגע נתינת הגט היו תקפים ומקודשים לחלוטין.

גט שהוכשר מכוח הפקעת חכמים: מאחר שמן התורה הגט הזה בטל, הרי שהכשרתו אינה יכולה לפעול מכאן ולהבא, אלא חכמים מוכרחים להפעיל את מנגנון העקירה למפרע (מעיקרא). חכמים משתמשים בתנאי המובנה שבדעת המקדש כדי לבטל את הקידושין מתחילתם.

מכאן עולה קושיית רבינא: בשלמא בקידושי כסף, ניתן להפוך את המעות למתנה למפרע. אך אם קידש בביאה, ואנו קובעים למפרע שלא היו קידושין מעולם - מה יהיה תוקף ביאת הקידושין?

על כך מביא רש"י את תשובת הגמרא:

> שויוה רבנן לבעילתו למפרע, על ידי גט שהוא מדבריהם, בעילת זנות; ויש בהן כוח לעשות כן, שהרי הוא תלה בהן.

הואיל והבעל עצמו תלה את תוקף מעשיו בדעת חכמים, יש בידם את הכוח להגדיר מחדש את האופי של המעשה למפרע, ולשוות לביאתו מעמד של "בעילת זנות". דעתו של האדם היא שמקנה לחכמים את הריבונות המלאה על הגדרת מעשיו.

נפקא מינה בין רש"י לרבותיו (רבינו גרשום)

מתוך השוואת שתי השיטות הללו, עולה נפקא מינה בהבנת ההפקעה:

לשיטת רבותיו של רש"י (רבינו גרשום): קידושי כסף הם מדרבנן בלבד, ולכן בקידושי כסף ההפקעה פועלת מכאן ולהבא בלבד - חכמים פשוט מבטלים את התקנה שלהם מרגע זה ואילך. רק בקידושי ביאה, שהם מדאורייתא, חכמים נאלצים להשתמש בכוחם ולעקור את הקידושין למפרע, ובכך להפוך את הביאה המקורית לבעילת זנות.

לשיטת רש"י: קידושי כסף הם מדאורייתא. משום כך, לא ניתן להפקיע אותם מכאן ולהבא באמצעות גט פסול. עמדת רש"י היא שבין בקידושי כסף ובין בקידושי ביאה, ההפקעה חייבת לפעול למפרע (מעיקרא) משורש המעשה. בכסף - המעות הופכות למתנה, ובביאה - המעשה הופך לבעילת זנות.

ה. שיטת תוספות: "הפקר בית דין"

בעוד רש"י מייסד את מנגנון ההפקעה על גמירות דעתו והתניית המקדש, בעלי התוספות (כתובות ב:) הסבירו באופן שונה את הפקעת הממון:

> תינח דקדיש בכספא, דהפקר בית דין היה הפקר והוו מעות מתנה, וממילא יהו כל בעילותיו זנות. קדיש בביאה מאי איכא למימר? איך יפקיעו ביאה של קידושין? ואפילו למאן דאמר ב'האשה רבה' (יבמות פט:) דיש כוח לחכמים לעקור דבר מן התורה, היינו כגון דליכא עבירה, כההיא ד'האשה רבה' דהדר לטיבלא. אבל היכא דאיכא עבירה דמקודשת היא בביאה, מאי איכא למימר? ומשני: שויוה רבנן בעילותיו בעילת זנות ואין כאן קידושין.

התוספות הסכימו עם רש"י שקידושי כסף מוגדרים כקידושי דאורייתא גמורים. אבל, בשונה מרש"י המצריך תנאי בדעת האדם, התוספות מחדשים כי כוח ההפקעה בקידושי כסף נובע באופן ישיר ועצמאי מהכלל ההלכתי של "הפקר בית דין הפקר" (המעניק לחכמים ריבונות מוחלטת להעביר בעלות על ממון).

חכמים מפקיעים בתקנתם את הבעלות על כסף הקידושין מידי האיש ונותנים אותם כמתנה לאישה. מרגע שנשללת הבעלות על המעות למפרע, הרי שהמעות הללו מוגדרות כ"מתנה בעלמא", וממילא פוקעים הקידושין למפרע - שהרי אי אפשר לקדש אישה בממון שאינו שייך לו.

וכך תוס' קראו את הגמרא - רבינא מקשה: כיצד ניתן להפקיע קידושי ביאה, הרי אין מדובר כאן בממון הניתן להפקעה מכוח "הפקר בית דין"? אלא עונה הגמרא: אין מדובר כאן בעקירה של איסור אשת איש, אלא חכמים השתמשו בכוחם להגדיר למפרע את עצם מעשה האישות המקורי כ"בעילת זנות". היות וחכמים שללו את האופי הקנייני של הביאה בשעתה, הרי שממילא מתברר למפרע שאין כאן קידושין כלל, ולא חל כאן מעולם איסור אשת איש שצריך לעקור אותו.

נפק"מ בין רש"י לתוס'

לשיטת רש"י: מאחר שההפקעה נסמכת באופן בלעדי על העיקרון ש"כל המקדש אדעתא דרבנן מקדש" - דהיינו, על התנאי שהבעל החיל בדעתו - חכמים זקוקים תמיד למעשה גט כלשהו מצד הבעל (אף אם הגט פגום או מבוטל מן התורה, כגון באונס) כדי להפעיל את תוקף התנאי. ללא גט, אין שום "כלי" שיעורר את התנאי של הבעל.

לשיטת התוספות: הפקעת קידושי כסף נסמכת על הדין של "הפקר בית דין הפקר", הרי שכוח זה אינו תלוי ברצונו, בדעתו או במעשיו של הבעל. כתוצאה מכך, עולה האפשרות לפיה חכמים יכולים להפקיע קידושי כסף באופן מוחלט, גם ללא שום צורך במעשה גט מצד הבעל, ככל שבית הדין מוצא לנכון לעשות כן מפני תקנת הציבור.

ו. שיטת הרמב"ם

בהלכות אישות כתב הרמב"ם:[4]

> ולקוחין אלו מצות עשה של תורה הם. ובאחד משלשה דברים אלו האשה נקנית, בכסף או בשטר או בביאה. ושלשתן מן התורה.

מכאן מובן - קידושי כסף שווים לקידושי שטר וביאה, ומעמדם הוא מן התורה.

לעומת זאת, בפרק ג בהלכות אישות אנחנו מוצאים[5]:

> וכן הכסף מן התורה ופירושו מדברי סופרים.

כאן הרמב"ם מבלבל אותנו - מצד אחד מן התורה, ומצד שני מדברי סופרים.

מקור שלישי ברמב"ם הוא בספר המצוות[6]:

> הציווי שנצטוינו לבעול בקידושין - במתן דבר ביד האישה, או בשטר, או בביאה. וזוהי מצות קידושין.

כאשר הרמב"ם בא למנות את פרטי המצווה הוא לא מזכיר קידושי כסף.

יוצא שיש סתירה בין המקורות ברמב"ם! איך נבין את דבריו? האם הרמב"ם הבין שקידושי כסף הם מדאורייתא (כמו שרש"י ותוס' הבינו)? או שאולי הבין שקידושי כסף הם מדרבנן (כמו רבינו גרשום ורבותיו של רש"י)?

[4] הלכות אישות א, ב - על פי גרסת מהדורת הרב קאפח
[5] הלכות אישות פרק ג הלכה כ
[6] עשה ריג

ישוב ה'כסף משנה': הגדרת "מדברי סופרים" כביאור לתורה

על מנת ליישב את הסתירה מציע הכסף משנה[7] הסבר אחר למושג דברי סופרים:

> דדברי סופרים קרא לדבר שהוא דאורייתא, אלא שאינו מפורש בתורה וקרינן ליה דברי סופרים, כלומר דבר שאילו לא שקבלו סופרים פירושו לא היינו מבינים אותו כך.

המונח "מדברי סופרים" אצל הרמב"ם אינו זהה בהכרח למושג של איסור או קניין מדרבנן. קידושי כסף הם דאורייתא גמורים במעמדם ובתוקפם, אבל מכיוון שהם אינם כתובים באופן מפורש בתורה, אלא נלמדים באמצעות גזירה שווה ("קיחה-קיחה" משדה עפרון), מכנה אותם הרמב"ם 'מדברי סופרים' - רוצה לומר: דין תורה שלימודו נעשה על ידי הסופרים (חכמים).

אבל קשה לומר כך משום שהרמב"ם עצמו הסביר אחרת את המושג "דברי סופרים".

שו"ת הרמב"ם: קידושי כסף כקניין דרבנן מוחלט

באיגרת תשובה[8], נשאל הרמב"ם ישירות על פשר קביעתו ועל היחס לגזירה שווה:

> מפני מה אמרתי שקדושי ביאה ושטר מדאורייתא וקדושי כסף דרבנן, ואמרת והא כולהי ילפינן להו מן התורה, בכסף מנא לן גמר קיחה קיחה וכו'?

עונה הרמב"ם:

> ובאותן הפרקים ביארתי שאין כל דבר שלמדין אותו בהקש או בקל וחומר או בגזרה שוה או במדה משלש עשרה מדות שהתורה נדרשת בהן הוא דין תורה, עד שיאמרו חכמים בפירוש שהוא מן התורה. והבאתי על זה ראיות, ושם ביארתי שאפילו דבר שהוא הלכה למשה מסיני 'מדברי סופרים' קרינן ליה, ואין שם מן התורה אלא דבר שהוא מפורש בתורה כגון שעטנז וכלאים ושבת ועריות, או דבר שאמרו חכמים שהוא מן התורה והן כמו שלשה ארבעה דברים בלבד.

אומר הרמב"ם: כל דין שאינו כתוב מפורשות בתורה, אלא נלמד באמצעות י"ג מידות שהתורה נדרשת בהן או שהוא הלכה למשה מסיני, מעמדו ההלכתי הוא "מדברי סופרים"

[7] על הלכות אישות א, ב
[8] שו"ת הרמב"ם, סימן שנ"ה

(דרבנן למעשה) - אלא אם כן העידו חכמים במשנה או בגמרא במפורש שהדין הספציפי הזה הוא מן התורה. מכיוון שקידושי כסף נלמדים מגזירה שווה, ולא מצינו עדות מפורשת של חכמים המגדירה אותם כדאורייתא, הרי שהם דרבנן[9].

נשארנו בשאלה – אם דברי סופרים הם מצוות דרבנן כמו שכתב הרמב"ם עצמו, איך מיישבים את הסתירה בדבריו?

ישוב שו"ת "ברכת אברהם": הרמב"ם חזר בו

רבי אברהם בן הרמב"ם, בחיבורו "ברכת אברהם"[10], מציג שמונה קושיות נגד התפיסה שקידושי כסף הם מדרבנן:

> אמר הרב זצ"ל בתחלת ספר נשים מצות עשה של תורה - לקדש את האשה באחד משלשה דברים: בכסף או בשטר או בביאה ובשטר מדאוריתא ובכסף מדברי סופרים.
> וקשיא לי בגוה תחלה
> (1) דאי חיובה דאוריתא לקדש באחד מן השלשה דברים נמצאת קידושי כסף דאוריתא! ואמאי הדר אמר בכסף מדברי סופרים?
> (2) ואי אמרת מדאוריתא חייב לקדש באחת משתים היכי נפיק ידי המצוה בכסף שהוא מדרבנן היכי אשכחן חיובי דאוריתא מיפטר במידי דהוא מדרבנן?
> (3) ועוד אי קדושי כסף דרבנן הוא, נפקא מינה שהבא עליה במזיד פטור ממיתת בית דין ושוגג פטור מן החטאת! ולא אשכחן דפליגי רבנן בין קדושי כסף ובין קדושי שטר וביאה אלא בכולה הבא על ארוסה חייב סקילה ואי שוגג חייב חטאת ובכולהו הולד ממזר!
> (4) אי נמי דקדושי כסף דרבנן נפקא מינה שהמקדש בכסף ובא אחר וקידשה לאחר מכן בביאה או בשטר מקודשת דאתי דאוריתא ומבטל דרבנן ולא אשכחן דהכי הוא אלא אין קידושיו קדושין וחייב על ביאתה ואין צריכה ממנו גט!
> (5) ועוד אמר עולא דבר תורה ארוסה בת ישראל אוכלת בתרומה שנאמר וכהן כי יקנה נפש קנין כספו. ומה טעם אמרו אינה אוכלת וכו' וליכא למימר דאכילת

[9] באשר לקידושי שטר, שאף הם נלמדים לכאורה מדרשת היקש, מבאר הרמב"ם כי התורה עצמה נקטה במפורש במוסד של "נערה מאורסה" שאינו מיוסד על ביאה, ומכאן שהתורה עצמה גילתה שישנו מסלול קניין שאינו פיזי, וחכמים רק זיהו שזהו השטר

[10] סימן מ"ד

תרומה מדרבנן אלא שמע מינה דאוריתא היא ובפירוש הוא אומר דבר תורה (קידושין ה.).

(6) וכן מהא דאמר ליה אביי לרבא דקאמרת שלש תנן ארבע לא תנן מילתא דכתיבא בהדיא קתני מילתא דאתיא בקל וחומר לא קתני שמאי דקידושי כסף בהדיא כתיבי!

(7) ועוד מאי שנא שטר מכסף שטר מהקישא נפק וכסף מגזרה שוה נפיק ואם כן תרויהו מדרשא קאתי לן ואי סבירא ליה דכל מידי דאתי מדרשא דרבנן הוא אפילו שטר נמי ואי דאוריתא אפילו כסף דאוריתא היא!

(8) ועוד קשיא לי על עיקר מימריה ז"ל שהקידושין מצוה על אדם חוץ ממצות פריה ורביה ואי מצוה בפני עצמה היא קשיא הא דקא מתרצינן בפרק ואלו מגלחין לא מיבעי קאמר לא מיבעי לארס דלא קא עביד מצוה שאסור אלא אפילו לישא דקא עביד מצוה נמי אסור.

<u>הקושיות על הרמב"ם</u>:

1. הרמב"ם פתח ואמר שמצווה מן התורה לקדש באחד משלשה דברים - איך כסף מדברי סופרים?

2. אם מצוות קידושין היא מדאורייתא, כיצד אדם יוצא ידי חובת התורה כאשר הוא מקדש בכסף שהוא מדרבנן?

3. אם קידושי כסף הם מדרבנן, הבא על ארוסה שנתקדשה בכסף אמור להיות פטור מסקילה ומחטאת! ולא מצינו בשום מקום שחילקו חכמים בדיני עונשין ודיני ממזרות בין המקודשת בכסף למקודשת בשטר וביאה.

4. אם קידושי כסף הם דרבנן, אדם שקידש אשה בכסף, ואחר כך בא אחר וקידש אותה בשטר או בביאה (שהם דאורייתא) - אמור הדין להיות שהקידושין השניים תופסים, שהרי דאורייתא מבטל דרבנן. ולא ראינו דבר כזה.

5. הגמרא בקידושין (ה.) אומרת: "דבר תורה ארוסה בת ישראל אוכלת בתרומה, שנאמר: וכהן כי יקנה נפש קנין כספו". משמע שקניין כסף מתיר אכילת תרומה מדאורייתא! (ואם קניין כסף מדרבנן – איך יתיר אכילת תרומה?)

6. הגמרא בקידושין (ה:) דוחה את דברי רב הונא שחופה קונה מהטעם שאינה כתובה במשנה, ואביי מסביר שהמשנה מביאה רק 'מילתא דכתיבא בהדיא'. מכאן שקידושי כסף נחשבים כדבר הכתוב 'בהדיא' בתורה.

7. מדוע יש חילוק בין כסף לשטר? הרי שניהם נלמדים מדרשות - שטר מהיקש וכסף מגזירה שווה).

8. קושיה צדדית שלא קשורה לסוגיה שלנו בעניין קביעת הרמב"ם שקידושין הם מצווה עצמית (ולא רק הכשר למצוות פריה ורביה), מהסוגיה במועד קטן (יח:) לפיה מותר לארס אשה בחול המועד משום שאינו עושה מצווה בנישואין אלו (ומשמע שאין מצווה עצמית באירוסין).

<u>תשובת רבי אברהם</u>:

> לא הגיהו הספרים שלכם בטוב, וכמדומה לנו שקודם שתיקן אבא מארי זצ"ל הלכה זו העתיקו אותה, שכך היה סובר בתחלה שקדושי כסף דרבנן [...] ומכל מקום, נוסח דבריו המתוקנים בכתב ידו כך: 'בכסף או בשטר או בביאה, ושלשתן דין תורה'.

רבי אברהם מסביר כי בתחילת דרכו, אימץ הרמב"ם את תפיסתם של רבותיו של רש"י (רבינו גרשום) בביאור הסוגיה בכתובות. הרמב"ם סבר ששאלת רבינא "תינח דקדיש בכספא" מבוססת על כך שקידושי כסף קלים להפקעה משום שהם מדרבנן בלבד. אולם, לאחר עיון מחודש חזר הרמב"ם מהבנה זו ואימץ את תפיסתו של רש"י. הוא הבין שקושיית רבינא "תינח בכספא" אינה נובעת ממעמד של דרבנן, אלא מכך שבמנגנון הממוני של כסף קל יותר לתפוס את המושג של תנאי רטרואקטיבי (שהממון הופך למתנה למפרע), ואילו בביאה הוצרכה הגמרא לחדש את החידוש שחכמים משווים את בעילתו לבעילת זנות למפרע. בעקבות כך, הגיה הרמב"ם את ספריו וקבע להלכה כי קידושי כסף הם דין תורה.

ז. סיכום

ישנן שלוש גישות מרכזיות בהבנת מעמדם של קידושי כסף ומנגנון הפקעתם:

השיטה	תוקף קידושי כסף	מנגנון ההפקעה בכסף	מנגנון ההפקעה בביאה
רבינו גרשום (רבותי של רש"י)	**מדרבנן** (חלות איסור אשת איש תקפה מהתורה)	מכאן ולהבא, מכוח זה שחכמים תקנו את הקניין.	למפרע ("בעילת זנות"), כיוון ששינה מתקנת חכמים.
רש"י (ודעת הרמב"ם המאוחרת)	**מדאורייתא**	למפרע, מכוח התנאי שהתנה המקדש "אדעתא דרבנן" (המעות הופכות למתנה).	למפרע, חכמים משווים בעילתו לבעילת זנות מכוח התנאי.
תוספות	**מדאורייתא**	למפרע, מכוח הכלל '**הפקר בית דין הפקר**' (חכמים יכולים להפקיע גם ללא גט).	למפרע, חכמים הגדירו את מעשהו כבעילת זנות.

יש לשים לב להבדל בין תירוצו של ה"כסף משנה" לבין הסבר ה"ברכת אברהם":

- ה**כסף משנה** מפרש ש"דברי סופרים" ברמב"ם פירושו דין דאורייתא שאינו כתוב במפורש בתורה אלא נלמד מהדרש.
- ה**ברכת אברהם** (וכן מוכח משו"ת הרמב"ם סימן שנ"ה) מבין ש"דברי סופרים" משמעו דין דרבנן גמור, אלא שהרמב"ם שינה את דעתו והכריע שקידושי כסף הם דאורייתא.